

Отрощенко В.В.

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО ТЕМИ ОСТАННІХ ПОХОВАНЬ ЗРУБНОЇ СПІЛЬНОТИ

Реферат: У статті порушено проблему виділення поховальних комплексів доби фінальної бронзи на Лівобережжі України. Поуточнюється східний кордон білозерської культури та культурна належність поховань фінальної бронзи Розівського могильника біля Утлюцького лиману. Порушується проблема контактів населення отрадненської та білозерської культур в контексті поховального ритуалу Лук'янівської Могили під Каховкою. Ставиться під сумнів доцільність виділення “фінальнозрубної” культури на статистично недостовірній джерельній базі.

Ключові слова: білозерська культура, отрадненська культура, “фінальнозрубна” культура, фінальна бронза України, Розівський могильник, Лук'янівська Могила.

Висловлюю подяку редакційній колегії ДАЗ за надану можливість долучитися до дискусії з приводу культурної належності поховань доби фінальної бронзи на схід від р. Молочна. Докладний аналіз цієї проблеми в розлогій статті В.А. Подобєда, А.М. Усачука та В.В. Циміданова позбавляє мене необхідності переповідати її історіографічні аспекти, окрім деяких нюансів особистого плану.

Нагадую, що останнім вагомим внеском в конструктивне розв'язання цієї проблеми стала дисертація В.В. Потапова. Хочу висловити підтримку ідеї виділення ним отрадненської культури доби фінальної бронзи, генетично пов'язаної з бережнівсько-маївською зрубною культурою та синхронної білозерській [Потапов 2010, с. 14-19]. Невтомний особистий пошук та наша з дисертантом співпраця, на певному етапі, дозволили йому виділити переконливий масив з 62-х поховань доби фінальної бронзи, що, здається, не викликають сумнівів у колег. На часі стоїть розширення накопиченої джерельної бази та прив'язка їх до відповідних культурних шарів синхронних поселень, а також вивчення характеру взаємин з населенням білозерської, коб'яківської та інших культур фінальної бронзи. В усякому разі, тепер автор цих рядків з легким серцем повертає східний кордон білозерської культури назад у долину р. Молочної [Отрощенко, Шевченко 1987].

Складнішою є справа з виділенням поховань фінальної бронзи на сході Лівобережної України, від Молочної до східних кордонів нашої держави. Перші спроби в цьому напрямку виявилися не досить успішними, що визнають і самі автори [Полидович, Циміданов 1994, с. 44-46; Ромашко 1999, с. 113-131]. Другий підхід донецьких колег є вдалішим, бо ж спирається вже на результативний досвід В.В. Потапова. Втім, позначена проблема потребує щонайменше двох кроків до її осмислення. Спочатку слід переконливо виділити статистично та культурно достовірну групу пам'яток (тут – поховань), а вже далі перейматися їхнім культурним статусом. Цей шлях пройшов В.В. Потапов впродовж 20-ти років, аналізуючи відповідні матеріали на схід від України. То чи ж варто, ще до апробації пакету вибраних наново поховань фінальної бронзи України (далі – ФБУ), так рішуче братися за визначення культури, до якої вони могли належати [Подобєда і др. 2013]? Априорі комплекси на схід від долини Молочної можна віднести до отрадненської культури, але не засмічуючи їх при цьому бережнівсько-маївськими зрубними. Запропоновану донецькими колегами спробу поділити кількісно скромний масив поховань отрадненської культури ще на дві культури вважаю передчасною. Новонароджена культура має пройти певний період сприйняття, апробації та нарощування джерельної бази.

Тому зосереджу свою увагу на окресленому в згаданій вище статті масиві з 24-х поховань ФБУ. 12 з цих комплексів, вилучених донецькими дослідниками з ареалу білозерської культури (Дніпро-Молочанське межиріччя) до ФБУ, краще повернути назад. Впадає в око маніпулятивний характер висмикування окремих поховань білозерської культури, можна сказати з її серця, згаданими авторами. Довільно вилучено південно-східну

орієнтацію небіжчиків з питомих ознак білозерської культури. Між тим, діапазон орієнтації “білозерців” коливається в межах 135-225°, з можливими відхиленнями [Отрощенко 1981, с. 139, рис. 43]. Не надто дотепним виглядає й нижнє (!?) кількісне обмеження для могильників білозерської культури (не менше 10-ти поховань). А якщо на могильнику виявлено 9 поховань то що, їх усі слід вважати одиничними? Іншого вибору карта [Подобед и др., 2013, рис. 2) не дає. Жертвами такого обмеження стали, зокрема, могильники Атманай [Отрощенко, Шевченко 1987] та Первомаївка [Іллінська та ін. 1961], де виявлено, відповідно, 5 і 8 поховань білозерської культури. Така новація допомагає дослідникам поставити під сумнів культурну належність одного поховання з Атманаю (4/9) та ще одного з Первомаївки (5/1), а потім перевести останнє до групи ФБУ. Ось так, з білозерської культури по нитці – ФБУ на сорочку.

Викликає подив спроба переглянути культурний статус Лук'янівської Могили в Каховському р-ні Херсонської обл. За речовим набором (кубок, фібула, дзвонovidні бронзові підвіски, скляне та бурштинове намисто) – це перше з виявлених взірцеве поховання білозерської культури. Відхиленням є випростаний стан небіжчика та східна орієнтація його, головою до сходу [Фабриціус 1927, с. 8-9]. Відкриття російськими колегами низки поховань, аналогічних за ритуалом Лук'янівському, з виразним білозерським речовим супроводом в ареалі отрадненської культури засвідчує помітний вплив білозерського населення на отрадненське. Жодним чином не можна ставити питання щодо білозерських “імпортів” у Лук'янівській Могилі. Адже всі згадані речі виготовлялися на місці, де й засвідчена найвища концентрація населення білозерської культури та Кардашинський осередок металообробки [Черных 1976, с. 185-190].

У автора є підозра, що коло випростаних на схід поховань у великих прямокутних ямах доби фінальної бронзи можна поповнити за рахунок пох. 10 у кург. 1 біля м. Кремінна Луганської обл., що супроводжувалося лише бронзовим черешковим ножом типу Н-18, за класифікацією Є.М. Черниха. Такі ножі виготовляли саме в Кардашинському осередку [Черных 1976, с. 117, табл. XXXV, 11-12]. С.М. Санжаров відніс це поховання до кола абашевських [Санжаров 2004, с. 237-239, рис. 1-2]. Показово, що поховання отрадненської культури з ножами білозерського типу зазвичай не супроводжувалися іншим інвентарем [Шарафутдинова 1991, с. 184-187, рис. 1-3].

Помітно, що вилучені з білозерського ареалу Лівобережжя 12 комплексів складають половину запропонованої вибірки ФБУ. Більшість з них давно вже знайшла своє місце в системі поховальних пам'яток білозерської культури. Стосовно меншості можна дискутувати, особливо коли маємо справу з одиничними та безінвентарними похованнями. Проте, поховальний ритуал білозерської культури вивчено на матеріалах великих могильників, а випадкові поховання вписуються до цього потужного контексту за виразними додатковими ознаками.

Важливо, що В.А. Подобед, А.М. Усачук та В.В. Циміданов виявили ще один могильник білозерської культури, звернувши увагу на пох. 6 і 8 в кург. 1 біля с. Розівка Якимівського р-ну Запорізької обл. [Самар 1991, с. 125-136]. Зі свого боку, можу долучити до їх числа ще й пох. 7. В.О. Самар твердить, що останнє є більш раннім, ніж два перших, позаяк впущене до першого, а не до другого насипу. Але ж над пох. 7 контур другого насипу не зафіксований. Варто звернути увагу на планіграфію цих поховань. Всі три ями виструнчені на вісі південний захід – північний схід і чітко вписалися до північно-західного профілю першої від репера на південний схід бровки. Орієнтацію ям здійснено по лінії південний схід – північний захід, а небіжчиків – головами на південний схід. Слід відзначити чітку підпрямокутну форму ям з округленими кутами. Параметри ям (довжина – 1,22-1,42 м, ширина – 0,73-0,79 м, глибина – 1,03-1,16 м) відповідають білозерському стандарту для поховання рядової дорослої людини [Отрощенко 1981, с. 133-134, рис. 56, 4-9]. Донецькі автори вважають згадані поховання з Розівки безінвентарними, але це не зовсім так. “Вальок пресованої рослинності” було вкладено в праву руку небіжчика в пох. 7. Аналогічний вальок

лежав на місці кисті правої руки небіжчика в пох. 6 [Самар 1991, с. 130]. Колір спресованої рослинності в обох випадках сіро-зелений. Наявність такого унікального об'єкту в пох. 6 та 7 є додатковим аргументом на користь їхньої синхронності. З ритуального боку ці рослинні вальки в правій руці можна зіставити з барсомом (жмутом рослин) у правій руці на зображеннях жерців з Амудар'їнського скарбу та з релігійної практики давніх та сучасних зороастрійців Ірану [Бойс 1987, с. 272, фото 1 и сл.]. У пох. 8 виявлено шматочок шлаку (?) біля крижових кісток.

Показово, що могильник Розівка досліджено на захід від Утлюцького лиману на кордоні Запорізької та Херсонської областей. Він ніби поєднує ланцюг білозерських могильників Надсивашья з монокультурними похованнями Західного Надазов'я. Тим більше не варто вишукувати комплекси ФБУ на Дніпрі, доволі щільно заселеному на берегах та островах носіями білозерської культури. Повертаючись через 25 років до теми визначення її східного кордону, зазначу, що за цей час він поповнився новими пам'ятками на захід від умовної лінії р. Молочна – середня течія р. Самара – середня течія р. Орель. Її влучно підтвердило поховання в Дубовиках у межиріччі Вовчої та Самари у Васильківському р-ні Дніпропетровської обл. [Марина и др. 1998, с. 18-20, рис. 1].

Показово, що на схід від умовного білозерського кордону в східних районах Запорізької, Дніпропетровської, Полтавської та на теренах Харківської, Луганської, Донецької областей комплексів білозерської культури так і не виявлено. Там практично вся вибірка складається з одиничних (випадкових) поховань, а тому вони швидше вписуються до ритуалу отрадненської, ніж білозерської, культури. Отже, саме для окресленого теренового ареалу на Сході України пошуки комплексів ФБУ лишаються гостро актуальними й зусилля всіх дослідників у цьому напрямку можна лише вітати.

Зрозуміло, що така велика стаття [Подобед и др. 2012] не могла бути обмеженою рутинним аналізом рис поховального ритуалу отрадненської культури та ФБУ з подальшим уточненням їхнього віку. Питання мети проведеної копіткої роботи інтригує читача аж до останніх сторінок тексту. Все на свої місця ставить висновок: “Итак, мы склонны отстаивать точку зрения, согласно которой в белозерское время в ряде регионов продолжала существовать срубная культура”. Далі з першої групи поховань отрадненської культури та комплексів ФБУ конструюється нова (фінальнозрубна) культура.

Дозволю собі декілька зауважень з цього приводу. Мода на назви культур з префіксом “фінальна” прийшла в Україну, здається, з початком нового тисячоліття, коли ми дізналися про фінальнокатакомбну культуру [Санжаров 2000, с. 72-74]. Тепер ось маємо “фінальнозрубну”. Розвиваючи тему можна назвати ранньокатакомбну культуру “фінальномною”, білозерську – “фінальносабатинівською”, а сабатинівську – “фінально-дніпровсько-прутсько-бабинською”. Завжди можна знайти таким перейменуванням генетичне підґрунтя та мудрувати з точки зору циклічних теорій щодо “надломленого” суспільства. Але ж при цьому кожна “офіалена” культура ніби вдягає на себе маску небіжчиці-попередниці, що розмиває (роз'їдає) наочний образ живої наступниці. Чи потрібен нам такий археологічний вертеп?

Автори дослідження обережно, але з повагою, згадують зрубно-білозерську культуру в інтерпретації В.А. Ромашка [1999]. З дозволу Володимира Андрійовича маю приємність повідомити, що він уточнив назву виділеної ним культури доби фінальної бронзи. Тепер вона фігурує в затвердженій поточного року темі докторської дисертації як “богуславсько-білозерська культура”, до речі, постзрубна. Чекайте на відповідну публікацію в ближчих числах журналу “Археологія”.

Наостанок дозволю собі декілька зауважень особистого плану. При прочитанні статті В.А. Подобеда, А.М. Усачука та В.В. Циміданова склалося враження, що колеги не читали моїх текстів зі власне зрубною проблематики. З одного боку, вони посилаються на тексти Отроценка з бабинської та абашевської тематики, з іншого – білозерської та чорногорівської, а доба пізньої бронзи зі “зрубними” розробками лишилася геть

непоміченою. Чи проігнорованою? Але ж історіографічний підхід вимагає згадки, бодай з відразою, навіть неприйнятної точки зору на проблему, запропоновану до обговорення.

На всякий випадок нагадую, що публікуючи могильник Степний (Заповітне) автор звернув увагу на повну зміну культурного оточення населення північнопричорноморських степів у XII-XI ст. до н.е. [Отрощенко 1975, с. 204]. Г.І. Мелюкова, відштовхуючись від мого спостереження, вже пише про ймовірну різку зміну культур у Північному Причорномор'ї на початку білозерського етапу [Мелюкова 1979, с. 38]. До виділення білозерської культури лишалося 6 років. Коли воно відбулося, то з'ясувалося, що жодної зрубної культури, синхронної білозерській, немає. Хоча б тому, що зникло населення, яке репрезентувало найпізнішу зрубну культуру. У своїй статті три автори порівнюють масив з 533-х поховань пізньої, на їхній погляд, зрубної культури Східної України з 12-ма похованнями ФБУ. Звичайно, ця чудова дюжина мала свою культуру. Та чи є підстави називати її “фінальнозрубною”, оперуючи статистично недостовірною вибіркою поховань, по суті випадкових? І що в них питомо “зрубного”? Загалом-то, теми фіналу культур зрубної спільноти автор торкався у двох своїх працях [Отрощенко 1999, с. 191-194; 2009, с. 114-126]. Нагадую колегам про них, а переповідати не буду.

Отрощенко В.В.

ВОЗВРАЩАЯСЬ К ТЕМЕ ПОСЛЕДНИХ ПОГРЕБЕНИЙ СРУБНОЙ ОБЩНОТИ

В статті поднята проблема виділення погребальних комплексів епохи фінальної бронзи на Лівобережжя України. Уточняється восточная граница белозерской культуры и культурная принадлежность погребений финальной бронзы Розовского могильника близ Утлюцкого лимана. Поднимается проблема контактов населения отрадненской и белозерской культур в контексте погребального ритуала Лукьяновской Могила под Каховкой. Ставится под сомнение целесообразность выделения “финальнозрубной” культуры на статистически недостоверной источниковой базе.

Ключевые слова: белозерская культура, отрадненская культура, “финальнозрубная” культура, финальная бронза Украины, Розовский могильник, Лукьяновская Могила.

Otroschenko V.V.

COMING BACK TO THE THEME OF LAST BURIALS OF ZRUBNA COMMUNITY

In article the problem of allocation of funeral complexes of an epoch of a Final Bronze Age on the Left bank of Ukraine is lifted. East border of Bilozerka culture and a cultural belonging of burials of Final Bronze Age of Rozivka burial ground near Utljutsky estuary are specified. The problem of contacts between the population of Otradsnens'ka and Bilozers'ka cultures in a context of funeral ritual of the Lukianivs'ka Mogyla near Kakhovka is rises. To be put under doubt expediency of allocation of “final Zrubna” cultures on statistically doubtful resource base.

Keywords: Bilozers'ka culture, Otradsnens'ka culture, a Final Bronze Age of Ukraine, “final Zrubna” culture, Rozivka burial ground, Lukianivs'ka Mogyla.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

- Бойс М.** Зороастрийцы. Верования и обычаи / М. Бойс. – М., 1987. – 304 с.
- Іллінська В.А.** Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївки / В.А. Іллінська, Г.Т. Ковпаненко, Є.О. Петровська // АП. – 1960. – Т. IX. – С. 127-140.
- Марина З.П.** Срубные курганы у с. Дубовики на р. Чаплинке / З.П. Марина, В.А. Ромашко, М.В. Попков // ПАП. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту, 1998. – С. 18-27.
- Мелюкова А.И.** Скифия и фракийский мир. – М., 1979. – 256 с.
- Отрощенко В.В.** Новый курганный могильник белозерского времени / В.В. Отрощенко // Скифский мир. – К.: Наук. думка, 1975. – С. 193-206.
- Отрощенко В.В.** Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археологи АН УССР. – К., 1981. – 329 с. – НА ІА НАНУ. – Ф. 12. – № 598.
- Отрощенко В.В.** До питання про фінал культур зрубної спільноти / В.В. Отрощенко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1999. – С. 191-194.
- Отрощенко В.В.** Найпізніші поховання бережнівсько-маївської зрубної культури / В.В. Отрощенко // Проблеми гірничої археології: матер. VII-го міжнар. Картамиського польового археолог. семінару). – Алчевськ, 2009. – С. 114-126.
- Отрощенко В.В.** О восточной границе и восточных связях племен белозерской культуры / В.В. Отрощенко, Н.П. Шевченко // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 131-144.
- Подобед В.А.** Некоторые дискуссионные проблемы археологии юга Восточной Европы финала бронзового века / В.А. Подобед, А.Н. Усачук, В.В. Цимиданов // ДАЗ. – 2012. – № 16. – С. 194-245 (у цій збірці).
- Полидович Ю.Б.** О наиболее поздних погребениях срубной культуры / Ю.Б. Полидович, В.В. Цимиданов // Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и юга Восточной Европы. – Днепропетровск, 1994. – С. 44-46.
- Потапов В.В.** Памятники финальной бронзы Нижнего Подонья: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 “Археология” / Ин-т археологи РАН. – М.: ИА РАН, 2010. – 25 с.
- Ромашко В.А.** Погребальный обряд позднесрубных племен Украины: критерии отбора источников, региональные особенности / В.А. Ромашко // ПАП. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту, 1999. – С. 119-138.
- Самар В.А.** Курган срубного времени из Приазовья / В.А. Самар // ДСПК. – Т. II. – Запорожье, 1991. – С. 125-136.
- Санжаров С.Н.** О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца / С.Н. Санжаров // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000. – С. 72-74.
- Санжаров С.Н.** Об абашевских погребальных памятниках в бассейне Северского Донца / С.Н. Санжаров // МДАСУ. – Луганськ: Вид-во СНУ, 2004. – № 2. – С. 236-256.
- Фабриціус І.** Літопис музею. Червоні роки / І. Фабриціус. – Херсон, 1927. – Вип. 8. – 17 с.
- Черных Е.Н.** Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР / Е.Н. Черных. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
- Шарафутдинова Э.С.** Памятники конца эпохи поздней бронзы на Нижнем Дону и степном Прикубанье / Э.С. Шарафутдинова // СА. – 1991. – № 1. – С. 184-196.